

הדרך אל ירושלים בתורה (חלק ב)

ארץ ומלאה ורצון שכני סנה תבואתה לראש יוסף
ולקדקד נזיר אחיו (דברים ל"ג, יג-טז).

- קניין חלקת השדה בשכם על ידי יעקב (בראשית ל"ג, יט) הנו
הקניין הראשון שקנו האבות לצורכי מגורים (לאפוקי קניינה
של מערת המכפלה על ידי אברהם אבינו, שהיה לצורכי
קבורה).

3. שכם כעיר של ניגודים

- ראשית כול מבחינה טופוגרפית: העיר מצויה בעמק, במקום
נמוך, הר עיבל מצפונה והר גריזים בדרומה.

- מעניינת העובדה שלשם "שכם" יש משמעות כפולה: מחד
גיסא, שכם היא לשון 'חֶלֶק' (על פי אחת ההבנות בבראשית
מ"ח, כב, ראה אבן-עזרא שם); מאידך גיסא, מצינו שכם במובן
'יחד' – "כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה'
לעבדו שכם אחד" (צפניה ג, ט).

- המאורעות השונים שהתרחשו בעיר מייצגים היטב את
הניגודיות המהותית לה: חלקם חיוביים ביותר, וקשורים
בקדושת המקום ובראשוניותו, וחלקם שליליים.

(I) הצדדים החיוביים:

- את היותה של שכם מקום עבודת ה' עם הכניסה לארץ אנו
מוצאים כבר אצל אברהם (בראשית ל"ב, ו). ההיראות הראשונה
של הקב"ה לאברהם בארץ ישראל הייתה בשכם, ובעקבותיה
בנה אברהם מזבח במקום.

- גם יעקב הציב מזבח בחלקת השדה שקנה בעיר (שם ל"ג, כ).

- בבואם לארץ קיימו בני ישראל בהר גריזים ובהר עיבל את
מעמד הברכה והקללה וכריתת הברית ובנו בהר עיבל מזבח
וכתבו עליו את התורה (יהושע ח', ל-לה).

- בסוף ימי יהושע נערך בשכם כינוס גדול, שבו נכרתה ברית
והושם חוק ומשפט. הדברים נכתבו בספר תורת א-לוהים,
והוקמה אבן גדולה לעדה תחת האלה אשר במקדש ה' (שם כ"ד,
כה-כז).

(II) הצדדים השליליים:

חז"ל אומרים על שכם כי היא "מקום מזומן לפורענות"
(סנהדרין קב ע"א).¹

- הן אצל יעקב הן אצל יהושע אנו מוצאים כי אלוהי הנכר
מוסררים ומוטמנים בשכם. יעקב מצווה את ביתו להסיר
מקרבם את אלוהי הנכר וטומן אותם תחת האלה אשר עם

כפי שאמרנו בסוף שיעור הקודם, בכוונתנו לבחון להלן את
מהלך הכניסה לארץ של אברהם, יעקב ובני ישראל – דרך
שכם, בית אל והעי, חברון וירושלים – לאור צביון של הערים
עצמן. בשיעור זה נעסוק בשכם ובבית אל. בשיעור שלאחריו
נדון בע"ה בחברון ובירושלים, ולבסוף ננסה לעמוד על
משמעותו של המהלך כולו.

א. שכם

1. המאפיין הראשון של שכם הוא ראשוניותה

- בכניסה לארץ – כפי שראינו בשיעור הקודם הן אצל אברהם
ויעקב בבואם מחון (בראשית ל"ב, ו; ל"ג, יח) הן אצל בני ישראל
בבניין המזבח בהר עיבל (דברים כ"ז, ב-ח; יהושע ח', ל-לה).

- בכיבוש הארץ – במעשה כיבוש העיר בעקבות עינוי דינה
(בראשית ל"ד).

- בייעוד נחלה – בברכתו ליוסף אומר יעקב אבינו:

ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד
האמרי בחרבי ובקשתי (בראשית מ"ח, כב).

אחת ההבנות במפרשים (ראה רש"י ורמב"ן על אתר) היא ש"שכם"
היינו העיר שכם, הניתנת ליוסף מכוח בכורתו. ואכן, בסוף
ספר יהושע נמסר על קבורת יוסף בחלקה שקנה יעקב ואשר
ניתנה לבני יוסף לנחלה:

ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו
בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור
אבי שכם במאה קשיטה והיו לבני יוסף לנחלה

(יהושע כ"ד, לב).

ובחלוקת הנחלות מהווה שכם את הגבול לדורות בין בני יוסף,
אפרים ומנשה (שם ט"ז, ו; י"ד, ז).

- בניסיון המלכות – ניסיון המלכות הראשון – אשר נכשל
כישלון חרוץ – היה המלכותו של אבימלך בשכם (שופטים ט', ו).

2. עיקר ברכתה של ארץ ישראל – בנחלת בני יוסף

- בברכת יעקב ליוסף נאמר:

מא-ל אביך ויעזרך ואת ש-די ויברכך ברכת שמים מעל
ברכת תהום רבצת תחת ברכת שדים ורחם. ברכת
אביך גברו על ברכת הורי עד תאות גבעת עולם תהיין
לראש יוסף ולקדקד נזיר אחיו (בראשית מ"ט, כה-כו).

- בברכתו לבני ישראל לפני מותו חוזר משה רבנו על ברכת
יעקב ומרחיב אותה. הברכה היא לנחלת יוסף, ששכם היא
בירתה:

וליוסף אמר מברכת ה' ארצו ממגד שמים מטל
ומתהום רבצת תחת וממגד תבואת שמש וממגד גרש
ירחים ומראש הררי קדם וממגד גבעות עולם וממגד

1 מעניינת המשמעות הרוחנית של הביטוי "מקום מזומן לפורענות". נראה
שחז"ל מבינים שלמקום יש צביון ומהות מסוימים – במקרה זה של
פורענות. הבנה זו תואמת היטב את ההנחה שהקדמנו במבוא לשיעורינו,
כי למקומות בארץ ישראל יש צביון ומהות רוחניים משלהם. ואכמ"ל.

ברם, שער מהווה לא רק נקודת מעבר בין עולמות אלא גם נקודה של מפגש ומגע בין הנמצאים בפנים לבין העולם החיצון, ודבר זה נרמז בהיבדלות מגוי הארץ שביטאו שמעון ולוי במלחמתם בשכם. לא במקרה שימשה שכם בתקופות מאוחרות יותר כבירת השומרונים, מקום שבו התבררה הייחודיות של עם ישראל וההבדלים שבינו לבין הזרים. מעניינת בהקשר זה קביעתו של הרב קוק על ייחודו של יוסף, שאמר כי:

קדושת ישראל היא ללמד לתועים בינה, להתערב בגויים וללמדם דרכי ה' כדברי הנביא 'אפרים בעמים הוא יתבולל', להביא קדושה גם לאומות העולם. בעוד יהודה אמר כי קדושת ישראל צריכה להיות נפרדת מן הגויים (שמועות רא"ה לפרשת וישב, עמ' פג).

היות שכם בירתו של יוסף מסבירה היטב את התפקיד האפשרי הזה, "כששמעון ולוי הם הראשונים שמסרו נפשם על קדושת ישראל ולחמו נגד ההתבוללות של ישראל בעמים" (שם).

אלא שסגולתה של שכם כשער המפריד בין שני עולמות התבטאה לא רק בהפרדה בין ישראל לגויים אלא גם בהיותה מקום של פילוג והפרדה בין ישראל לבין עצמם: תחילה בין יוסף לאחיו, ואחר כך בין ממלכת ישראל לממלכת יהודה. כנקודת גבול והגבלה בין חוץ לפנים עלול אפוא השער להתגלות במצבים מסוימים בעיקר כמקום המזומן לפורענות.

ואולם, יש למטבע גם צד שני: דווקא כנקודת מעבר, יש בשער הפוטנציאל לאיחוד החוץ והפנים. פוטנציאל זה הוא הסיבה לכך שהברית על הברכה והקללה יכולה להתקיים דווקא בשכם – בהר גריזים ובהר עיבל – דהיינו: דווקא במקום המסוגל לאחד חוץ ופנים. ודוק: המזבח נבנה דווקא בהר עיבל, מצפון לעיר – כביכול מצד חוץ, על פי דברינו.⁵

בהקשר זה אופייני ומשמעותי מאוד הכינוס שערך יהושע בשכם בסוף ימיו. בכינוס זה העמיד יהושע בפני העם באופן קיצוני ביותר את הבחירה:

ואם רע בעיניכם לעבד את ה' בחרו לכם היום את מי תעבדון אם את אלהים אשר עבדו אבותיכם אשר מעבר הנהר ואם את אלהי האמרי אשר אתם ישיבים בארצם ואנכי וביתי נעבד את ה' (יהושע כ"ד, טו).

כלומר, בכינוס הזה בשכם מתרחשת בחירה מלמטה בין ה' לבין אלוהי הנכר. זהו מעין מעמד הר סיני מחודש מלמטה,

שכם (בראשית ל"ה, ה), ויהושע מצווה שם את העם להסיר את אלוהי הנכר מקרבם (יהושע כ"ד, כג).

- יעקב שופט את מעשה שמעון ולוי בשכם באופן שלילי ביותר (בראשית ל"ד, ל; מ"ט, ה-ז).

- מלכותו של אבימלך (שופטים ט') הייתה ללא ספק מלכות רעה.

- שכם מהווה מקום של פילוג: תחילה בין יוסף ואחיו (בראשית ל"ד, יג-טו), ואחר כך בין ממלכות ישראל ויהודה (מלכים א', יב) (במדרש אור אפילה² על בראשית ל"ה, ב-ד מכונה שכם 'סלע המחלוקת').

4. משמעות

ננסה כעת לאפיין את הצדדים השונים של העיר ולהגדיר את צביונה. ברצוננו לטעון כי שכם הינה השער הצפוני של ארץ ישראל,³ עיר הבכורה של ארץ ישראל, וכי לאור הגדרה זו מובנים היטב כל הביטויים של ראשוניותה שעליהם עמדנו לעיל.

בהיותה ראשונית ניתנת שכם ליוסף, בכור רחל, שיעקב העדיף אותו על פני בכורה של לאה (בראשית מ"ט, ג-ד; דה"א ה', א-ב). המקום הראשון מתאים לבכור, ומכוח בכורתו זוכה בנה הראשון של רחל בנחלה כפולה בארץ ישראל. בכורה משמעותה קדושת הגוף. זו הסיבה לברכת הארץ המיוחדת המצויה בארצו של יוסף, אשר מבליטה את זיקתה לבכור הבנים בפריונה המיוחד. לא במקרה משיח בן יוסף הנו המשיח הראשון, הבונה את הקומה הארצית-הגשמית של המדינה, ואילו משיח בן דוד בא אחריו ובונה על גבי קומה זו את הקומה הרוחנית, הגבוהה יותר. יוסף הבכור, הקדוש בקדושת פטר רחם, נוחל את נחלתו הפורייה סביב שכם, עיר בכורת ישראל, וזוכה לקדושת הגוף של ארץ ישראל ולפריונה.

שער הנו מעצם הגדרתו מקום של מעבר בין שני עולמות, בין חוץ לפנים. לפיכך נכתבת התורה כולה על המזבח בהר עיבל,⁴ ממש לפני השער, לאמור: זוהי תעודת הזהות של הארץ שאתם נכנסים אליה; אתם נכנסים על מנת לקיים את התורה בארץ. וכפי שהסביר זאת הרמב"ן (בפירושו לדברים כ"ג, ג): "כי בעבור התורה באת שמה". זהו גם ההסבר להטמנת אלוהי הנכר בשכם דווקא: קודם שנכנסים אל הארץ פנימה – יש להשאיר את אלוהי הנכר בחוץ.

2 מובא בתורה שלמה לרב כשר, וישלח ל"ה, אות כד.

3 מובן שבמילה 'שער' אין הכוונה לגבול רשמי ופורמלי. שכם לא היוותה גבול שכזה לא בתקופה הכנענית – תקופת האבות, שבה הייתה הארץ מיושבת במחוזות-מדינות שונים ולהם ערי בירה, ששכם הייתה אחת מהן – ואף לא בתקופת הכיבוש וההתנחלות ובימי הבית הראשון, שאז עבר הגבול הצפוני של אחוזת שבטי הצפון בדרום לבנון של היום. כוונתנו בעיקר לאפיון המקום כמקום ראשוני, שהאבות עוברים דרכו, ובכך הופך מה שמצפון לו לאזור שאינו משמעותי בחייהם; במובן זה שכם אכן מהווה את הנקודה הצפונית ביותר – בחינת שער.

4 דבר זה מבהיר היטב את הקשר הפנימי בין הר עיבל לבין שכם, שלכאורה ניתן היה לראותם כשני מקומות שונים ומנותקים. הר עיבל קשור לעיר קשר מהותי, ומעמדה של שכם כעיר בכורה וכשער מסבירה היטב את המעשים הנעשים בהר עיבל.

5 בפירושו לדברים כ"ד, ד-ח כותב הרב ד"צ הופמן כי התורה ציוותה להקים את המזבח בהר הצפוני, כשם ששחיתן של קודשי קודשים במשכן ובמקדש היא בצפון. מה משמעותה של השוואה זו? בפירושו לויקרא א', יא טוען הרב הופמן, על פי פירוש אבן-עזרא, כי השחיטה בצפון מקבילה למיקומו של השולחן בצפון – שאותו הוא מסביר בכך שהצפון, המסמל את הצד הנסתר והאפל, הוא המקום ההולם את השולחן כמייצג את הנכסים החומריים של האומה. על פי דרכנו נבנה המזבח בהר עיבל בצד הצפון, החיצוני על פי הגדרתנו.

השמים – כל אלו מעידים על היות המקום מקדש טבעי של האבות אברהם ויעקב.¹⁰

לאחר ההתנחלות הייתה בית אל מקום גבול בין בני רחל ואפרים ובנימין (יהושע ט"ז, ב; י"ח, ג).

בעקבות מעשה פילגש בגבעה נאספו כל בני ישראל למלחמה בבני בנימין, וכך נאמר שם:

ויקמו ויעלו בית אל וישאלו בא-להים ויאמרו בני ישראל מי יעלה לנו בתחלה למלחמה עם בני בנימין ויאמר ה' יהודה בתחלה... ויעלו כל בני ישראל וכל העם ויבאו בית אל ויבכו וישבו שם לפני ה' ויצומו ביום ההוא עד הערב ויעלו עלות ושלמים לפני ה'. וישאלו בני ישראל בה' ושם ארון ברית הא-להים בימים ההם (שופטים כ', יח, כו-ז).

מה עניינו של כינוס זה בבית אל, ומדוע היה שם הארון בימים ההם? והלא באותו זמן היה המשכן מצוי בשילה, ובראשית פרק כ' נערך הכינוס הגדול של כל בני ישראל במצפה! נראה שקדושתה הקמאית של העיר לא נעלמה אחרי תקופת האבות, ובני ישראל, שידעו היטב את קדושת המקום ומעלתו, בחרו ללכת דווקא אליו לשאול בא-לוהים, לבכות ולשבת שם לפני ה', לצום ולהקריב קרבנות – ולמקום זה הובא ארון הא-לוהים למשך אותו פרק זמן. כביכול קדושת המקום בעינה עומדת.

גם בתקופת שמואל, לאחר חורבן המשכן בשילה, נשמרו קדושתה של בית אל וייחודה, כפי שעולה מאחד האותות שנתן שמואל לשאול ביום משיחתו למלך:

...ומצאוך שם שלשה אנשים עלים אל הא-להים בית אל אחד נשא שלשה גדיים ואחד נשא שלשת ככרות לחם ואחד נשא נבל יין (שמואל א' ג, ג).

הרי שגם בתקופה זו שמרה בית אל על ייחודה כמקום שאליה באים אנשים לעלות אל הא-לוהים ובידם בעלי חיים, לחם ויין.

לאחר פילוג הממלכה מחליט ירבעם, המולך בשכם על ממלכת ישראל, להפריד את מקום שלטונו ממקום הפולחן,¹¹ וקובע בדרך ובבית אל (מל"א י"ב, כט) את שני עגלי הזהב. הקמת העגלים בדרך ובבית אל קשורה בוודאי בהיותם מקומות גבול: ירבעם קובע בגבולות הממלכה מקומות פולחן מרכזיים, מעין מקדשי גבול – הצפוני בדרך, והדרומי בבית אל.¹² אלא שלא במקרה

10 חז"ל זיהו את ההתגלות בבית אל כמתרחשת בהר המוריה (ראה למשל פסחים פח ע"א, ועוד), אף שבפסטי הכתובים מדובר לדעתנו על בית אל, ולא על הר המוריה. פירוש זה של חז"ל מלמד על המשמעות שהם מעניקים לבית אל כמקדש לכל דבר, המשמש את האבות כמקום של התגלות ופולחן כאחד.

11 שלא כדוד ושלמה, שבחרו לאחד את מקום מלכותם ירושלים עם מקום השראת השכינה – הר המוריה והמקדש.

12 כמובן, מטרה מרכזית של הצגת העגל בבית אל הייתה למוע עלייתם של עולי גלילים לירושלים, ואכמ"ל.

שבו מקבל עליו עם ישראל את עבודת הקב"ה ודוחה את עבודת אלוהי הנכר.⁶

יוסף הוא בכורה של רחל. בכורה, בראשית, טמון הפוטנציאל של הכול. בשכם, עיר הבכורה של ארץ ישראל, טמון הפוטנציאל של ארץ ישראל כולה. אם יזכה עם ישראל, יהיה זה מקום של כריתת ברית של אחדות כל עם ישראל לעבוד את ה'; אם לאו, יהיה זה מקום של פירוד ושל גבול.⁷

ב. בית אל⁸

בית אל מתאפיינת מתחילה אצל האבות כמקום המקודש בה"א הידיעה. זהו המקום שבו קורא אברהם לראשונה בשם ה' בארץ ישראל (בראשית י"ב, ה). ומעניין מאוד כי לאחר מסעותיו לנגב ולמצרים שב אברהם בדיוק למקום שבו היה בתחילה, "בין בית אל ובין העי אל מקום המזבח אשר עשה שם בראשונה ויקרא שם אברם בשם ה'" (שם י"ג, ד-ה); ושם גם ניתנת לו, לאחר הפרדה מלוט, ברכת הזרע והארץ – הברכה המפורטת הראשונה שמברך אותו ה' בארץ ישראל.

ברם, מי שהעניק לבית אל את מעמדה המיוחד היה יעקב, שהתעכב במקום בדרך לחרון, ובשובו ממנה הפך אותו למקדש האבות.⁹ בהקשר זה יש לשים לב לכינוי העיר בשם "המקום" (כינוי החוזר שש פעמים בבראשית כ"ח וארבע פעמים בבראשית ל"ה) ולאופייה של ההתגלות שם: "אין זה כי אם בית א-להים וזה שער השמים" (בראשית כ"ח, יז). המקדש מבטא מחד גיסא את מקום השראת השכינה – בית א-להים – ומאידך גיסא את המקום שבו עובד האדם את ה' בביתו. זהו מקום המחבר ארץ ושמים, "סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה" (שם, יב). שם המקום, בית אל – בית א-להים – משמעותו מקדש. היראה שירא יעקב בהקיצו משנתו הינה יראת מקדש. שימת האבן מצבה ויציקת שמן על ראשה רומזת על נסכים.

בקיצור, כל הביטויים שעליהם עמדנו – שם המקום בית אל, הסולם המחבר בין ארץ לשמים, הכינויים בית א-לוהים ושער

6 הרעיון הזה מובא בחוברת נפלאה של הרב ישראל ליבוביץ, טבור הארץ, הוצאת ישיבת עוד יוסף חי וגרעין שכם, שבט תשמ"ח, עמ' 14-19.

7 ייתכן שבהליכת רחבעם אל שכם הייתה, באופן נסתר, שאיפה גדולה לאחדות, וכפי שנאמר שם "כי שכם בא כל ישראל להמליך אתר" (מל"א י"ב, א). ואולם, משהתברר שרצון זה אינו יוצא לפועל, התגלה צד הפירוד: תחילה אצל רחבעם עצמו, כשהומת אדורם אשר על המס והמלך התאמץ לעלות במרכבה לנוס ירושלים (שם, יח-ט); ואחר כך אצל ירבעם, שהתיישב בשכם (שם, כה) והפכה לבירת ממלכת ישראל.

8 אמנם במסעו של אברהם מוזכרת תמיד התחנה "בין בית אל ובין העי". אך אצל יעקב מדובר על בית אל בלבד, ולאחר ימי יהושע נעלמת העי כמקום בעל משמעות, ולדורות נותרת רק בית אל כמקום כזה.

9 אין זה מקרה שלמרות ההתגלות במעשה העקדה יעקב איננו מגיע, על פי פסטי המקראות, להר המוריה. ההתגלות בהר המוריה הינה בבחינת מעשה אבות סימן לבנים, רמז לדורות בלבד. מעמד העקדה היה מעמד חד-פעמי שהתרחש בין אברהם, יצחק והקב"ה; לא היו לעקדה עדים נוספים, והמקום עתיד להתגלות מחדש לכלל ישראל רק בימי דוד, בהתגלות בגורן ארוונה היבוסית.

נבחרו דווקא ערי הגבול הללו. ירבעם מציע, כביכול, אלטרנטיבה פולחנית לירושלים בדמותה של בית אל – מקדש האבות, שלו קדושה קמאית וקדומה.¹³ על רקע קדושתה בזמן האבות חוזרת אפוא בית אל בתקופת פילוג הממלכה להיות מקום פולחן משמעותי, כשם שאירע בתקופת השופטים.

לפולחן הזה בבית אל התייחסו נביאים שונים, במיוחד עמוס והושע – שראה בו עבודה זרה של ממש ובגידה בברית בין ה' ובין ישראל.¹⁴

מעמדה המיוחד של בית אל נשמר עד סוף ימי בית ראשון, ואפילו עם כיבוש שומרון על ידי ממלכת אשור והושבת מתיישבים חדשים באזור, נשלח אחד הכוהנים לבית אל להורות למתיישבים החדשים איך ייראו את ה' (מל"ב י"ז, כח).

* * *

בשיעור זה הספקנו לעיין בשכם ובבית אל. כאמור, בשיעור הבא נעסוק בע"ה בחברון ובירושלים, ואחר כך ננסה להבין את משמעות המהלך כולו.

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יצחק לוי, תשס"ה *
* עורך: בעז קלוש *

* בית המדרש הווירטואלי שלידי ישיבת הר עציון *
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* *
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *

13 גם לזן יש משמעות הקשורה באבות: זהו המקום שאליו הגיע אברהם במרדפו אחרי ארבעת המלכים (בראשית י"ד, יד).

14 ראה למשל: הושע ד', טו; ה', ח; ח', ה'; י', ה-טו; י"ג, ב.